

DENIS FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle* (Ecole Française d'Athènes. Bulletin de correspondance hellénique, Supplément VIII), Athènes 1933, str. X + 290, tab. I—LXV.

Право је задовољство узети у руке тако складно и солидно урађено дело као што је ова Феселова збирка стакохришћанских натписа Македоније. Одлична техничка опрема, леп и чист слог у свим варијантима, савршено јасне фотографије, одсуство штампарских грешака, су одлике које краше сва издања Француске школе у Атини. Али и по садржини, ова књига одговара високим мерилима свог издавача: излагање је прегледно, обавештења поуздана, епиграфска обрада критичка и прецизна, коментари конкретни, зналачки, тачно одмереног обима. Све одаје зналаца и надасве савесног посленика. Посветивши се потпуно старохришћанској епиграфици, Denis Feissel је стекао у овој дисциплини сигурност и ауторитет.

Тематски, хронолошки и географски оквири рада одређени су насловом. Хришћански натписи предконстантиновске епохе су веома ретки у Македонији, али их ипак има, па је зато као горња граница књиге узет III век. Доњу границу чини VI век, крај антике, одн. крај позноримског или рановизантијског доба. Три солунска епитафа — чији хришћански карактер додуше није у сва три случаја сигуран (в. ниже) — датују се у II—III век, док је најмлађи натпис збирке, грађевински натпис солунског архиепископа Еусебија, познатог из писма папе Гргура Великог (бр. 91), датован око 600. године. Из тог временског размака познато је у Македонији близу 290 хришћанских натписа. Уствари, поред хришћанских натписа у ужем смислу — и овде гро епиграфске грађе чине надгробни и вотивни споменици који нужно носе верско обележје — овај број обухвата и натписе званичног карактера који немају непосредне везе ни с црковом ни с хришћанством, као што су фрагменти царских едиката, царске титулатуре, почасни натписи великодостојника, грађевински натписи са зидина или утврђења и сл., као и, у Додатку, неколико јеврејских натписа и неколико хришћанских епитафа Македонаца умрлих ван Македоније.

Географски оквири Феселове Збирке одређени су границама двеју позноцарских македонских провинција, Macedonia Prima и Macedonia Secunda, чија територијална реконструкција углавном почива на Хијерокловом Синекдему с краја V и почетка VI века. Некадашње области Орестиде, с градом Диоклецијанопољем, и Елимиотиде, с градом Каисарејом, нису обухваћене збирком, јер је у позноцарско доба ово подручје било административно припојено провинцији Тесалији. (Треба узгред рећи да Фесел није прецизан када пише да је изоставио „un petit nombre de sites archéologiques considérés de nos jours comme appartenant à la Macedoine“, мислећи при томе на Диоклецијанопољ и Каисареју. Није битно да ли се те области данас сматрају македонским или не. У питању је њихова етничка и административна припадност Македонији у дугом временском периоду од Филипа II до реорганизације провинција под Диоклецијаном и Константином). Фесел се не држи стриктно ни Хијероклове Македоније. Изоставља Самотраку, с правом чини ми се, јер је то острво било у сваком погледу ближе Тракији него Македонији. Мање оправдано ми изгледа изостављање натписа са територије неидентификованог античког града на средњем Стримону, код данашњег Санданског. Иако су ови натписи ушли у збирку ранохришћанских натписа Бугарске коју је приредио В. Бешевлиев, није требало њиховим избицавањем окрњити античку географско-административну и историјску целину. И због аналогија, било би корисно да је читалац могао да има пред собом и те натписе.

Распоред натписа у Збирци је географски, по градовима и локалитетима. Најпре долази Западна Македонија (Едеса, Берија, Дион), па Тесалоника, Источна Македонија (Серес, Амфипољ, Филипи, Тасос) и на крају југословенски део античке Македоније (Хераклеја, Стоби, Баргала). Десетак натписа потиче из локалитета који се не могу приписати одређеним античким градовима. Укупан број старохришћанских натписа у Македонији је релативно мален, неупоредиво мањи од броја натписа из прва три века Царства. То је несумњив

знак осиромашења које карактерише позни период античког друштва. Занимљив је бројни однос натписа по градовима. Тесалоника је дала 126 натписа, Едеса 53, Филипи 31 и Берија 20. На ова четири велика епископска центра долази преко три четвртине укупног броја.

У Уводном делу, који претходи Каталогу натписа, Фесел даје историјат откривања и издавања натписа, истим географским редом, по градовима и областима. У том погледу најчешће се спомињу као заслужни истраживачи античке Македоније у другој половини XIX и на почетку XX века A. Delacoulonche, L. Heuzey, L. Duchesne, P. Papadorgiou, A. Struck, A. Plassart. При састављању каталога солунских натписа, аутор се с правом није двоумио да преузме у своју збирку старохришћанске натписе које је Ch. Edson објавио у *JG*, X, 2, 1 (1972 .год.). У питању су више десетина натписа који се у Едсоновом корпусу губе раштркани у маси не хришћанских натписа и не долазе до изражаја. Њихово ревидирање показало се у много случајева као неопходно и веома корисно. Фесел је уз то могао да дода каталогу хришћанских солунских натписа 22 нова броја, међу којима има и неколико натписа које је он први објавио у својим ранијим радовима.

Фесел је извршио ревизију свих постојећих споменика који су ушли у његову збирку и приложио њихове фотографије, тако да се његова читања могу лако контролисати. Изузетак чине споменици са југословенског дела познаантичке Македоније, које је аутор био приморан да укључи у свој корпус на основу ранијих издања, цртежа и фотографија. Права је штета што Фесел није био у могућности да ревидира и наше споменике — на пример, епиграм у част Теодосија из Стоба (бр. 273) — јер би, с искуством којим располаже вероватно успео да у многогачему унагреди досадашња читања.

Правила издања, јасно и прецизно изложена на почетку корпуса, су стриктно примењивана, тако да је техника издања (леме, критички апарат и др.) беспрекорна. У том погледу имала бих само две мање примедбе. Зар не би било боље да је за ознаку исправљених слова употребљена угласта заграда < > уместо обичне, обле, којом се означавају разрешења скраћеница? Угласта заграда је додуше употребљена за брисање сувишних слова, али и то је једна врста грешке па се за оба случаја може употребити иста заграда. Наравно, реч је о конвенцији, али ми се чини да овај начин обележавања боље одговара хришћанским натписима који за разлику од старијих грчких имају веома много скраћеница. Друга моја примедба односи се на неисправне графичке, као што је на пример име Ἀποθήνας (бр. 163, 4, уместо Ἀποθήνας), Није ли требало у овом случају упозорити читаоца једним знаком усклика или једним *sic* да прво *tu* није испуштено штампарском грешком? Ако се пак сматрало да је у питању вулгарно-језички изговор без назала, требало је на то скренути пажњу у апарату.

По садржини, ранохришћански натписи изгледају на први поглед веома једнообразни и једноставни. Тек при ближем разматрању открива се богатство информација које се из њих могу извући. Већину чине, као што смо рекли, надгробни споменици који уз ознаку *μνημόριον* (*memoria*) и симбол крста садрже само име покојника. Занимљива је група епитафа из раног, прелазног доба који у свему следе концепт паганских надгробних натписа с типичном формулом *μνηστας χάρις* на крају и хришћанским симболом — крст, Христов монограм, криптограм ΙΧΘΥΣ, риба (бр. 7 из Едесе, 58 из Берије, 80 из Тесалоники и др.) — који их одређује као хришћанске. Понекад је текст епитафа прширен на крају псбожном жељом или мишљу *ζήτης εν Θεω* (бр. 8—11), *εως αναστάσεως* (бр. 119, 120), *δωσι Κυριω λύγον* (бр. 58) *αλωνίζω ζωή χάρις* (бр. 114). Хришћански карактер натписа се у неким случајевима не може утврдити. За епитаф пословође Аурелија Севера из Филипа (бр. 232), Фесел наглашава да ништа не доказује да је хришћански, мада се датује у IV век. Потпуно истоветну композицију има епитаф бр. 231, само што је у њему покојничко име хришћанско (*Κυριακός*). Фесел закључује на основу тога (стр. 197) да су у Филипима, све до IV века, и хришћански и пагански надгробни споменици израђивани у истим радионицама, по истим узорима. Није нимало вероватно да је бр. 115 хришћански. Већ својим изгледом он одудара од осталих приказаних у овој књизи. То је мала стела с рељефном представом бисте младе

жене која прстиима десне рука додирује горњи део жртвеника (или неки предмет на њему), уп. таблу XXIII. Епитаф *Μαριανῆ τῆ ἰδίᾳ Τῆθῆ* (мислим да би то могло бити лично име) *μνείας χάριν, οὐχ ὅτι σοι κεκληρονόμησα, ἀλλὰ πρὸς Θεὸν ἐργαζομένη* не садржи никакав хришћански елемент. Израз *πρὸς Θεὸν ἐργαζομένη*, који L. Robert преводи се „*par piété religieuse*“ (стр. 113), могао је стајати и на паганском споменику. Кратки епитаф бр. 12, од само три реда, може послужити као пример прожимања паганских узора хришћанском вером. Састављен је у виду дијалога. Дедикант поздравља покојника, овај му отпоздравља уобичајеном формулом која се односи и на све оне који једног дана застану крај његовог споменика: *χαῖρε καὶ σὺ τίς πύτ'εἶ*. У хришћанском натпису, родитељи се опраштају од сина, а овај им одговара поздравом „у Христу“: *χέρετε κέ ὑμῖς... ἐν Χ(ριστ)ῷ*.

Познији епитафи су друкчије садржине. Појављују се нови изрази *κοιμητήριον*, *διαφέρων* или *διαφέρουσα* (за сопственика гроба), *ὁ τῆν... μνημῆν ἐνθάδε κεῖται*, а исто тако и назнаћење дана смрти (датовање индиктионом) или дана сахране: *ἐτελεύτησεν...* (бр. 71), *ἐνθα ἀπετέθη* (68). За натпис 290 *bis* (εпитаф једног Македонца из Тесалонике сахрањеног у Картагини) Фесел сумња да је хришћански. Зар није међутим формула *ἐνθάδε κεῖται* довољна индиција у том смислу?

У извесном погледу ранохришћански надгробни натписи имају богаију садржину од оних из раноарског периода: у њима се често уз покојника наводи и његово занимање. Док на паганским споменицима можемо препознати само војна лица и чиновнике, сада се и за обичне људе каже шта су били и чиме су се бавили за живота. Тако се на натписима Македоније срећу најразноврснији занати и занимања: ваљари, крзнари, крзнари, зидари, кувари, магационери, произвођачи и продавци ланене робе, педагози, учитељи, ветеринари итд.

Ранохришћански епитафи нису сви скромне садржине. Има их веома дугих и садржајних, у стиховима, с разним, понекад оригиналним темама о једнакости свију пред смрћу, о неизбегности судбине, о вери у вечни живот и сл., а исто тако с литургијским мотивима (*σῶσον καὶ ἀνάστησον, Ἐμμανουήλ ἐλέησον ἡμᾶς*) и молитвама за спас, у којима се призивају анђели, свеци, пророци, апостоли и мученици. Нису ретки и подаци о сопственику гробног места и прописи о праву сахрањивања у датом гробу. Тако натпис бр. 62 из Едесе представља уствари извод из документа о оснивању породичне гробнице неке Аурелије Ариан [. . .]. Задржаћу се на овом натпису јер је то једини натпис у целој збирци чијем би тумачењу од стране Фесела могла нешто да приговорим. Натпис је састављен у првом лицу: „Ја, Аурелија Ариан (. . .), за живота (*ζῶσα καὶ παροῦσα*) . . . подигла сам ову гробницу. . .“ Између субјекта и предиката уметнута је партиципна реченица са именима Аурелијиног мужа Аристида, њене кћери Агротерион и њеног усвојеника (или усвојенице) Геронтија (одн. Геронтион). Фесел узима да су све троје живи. То је међутим немогуће, већ због епитета *γλυκύτατος* који се понавља сва три пута (*τὸν γλυκύτατόν μου ἄνδρα, τὴν γλυκύτατήν μου θυγατέρα, τὸ γλυκύτατόν μου θρεπτάριον*) и који се обично даје покојницима (узгред речено, то је епитет узет са паганских епитафа и не одговара хришћанској терминологији). Партицип *κα[. . .]σα* који казује Аурелијину радњу у односу на три покојника је оштећен. Можда треба читати *κη[δεύου]σα* „сахрањујући“? Аурелија је подигла гробницу поводом смрти свог мужа и двоје деце и наменила га осталој својој деци (*ἐπὶ τὰ [π]αιδῶ[ρι]α*), забрањујући да убудуће неко буде у њој сахрањен против воље њених кћери (*τῶν θυγατέρων μου μὴ θελοῦσάν*). Она је дакле имала и друге кћери сем умрле и можда није пресмело претпоставити да је усвојила Геронтија зато што није имала синове. О усвојенику се у натпису каже: *τὸ γλυκύτατόν μου [ο]υ θρεπτάριον, ὃ ἐγὼ [ἀ]νέθρεψα ὑπ[ὸ] τὰς ἐμάς ΜΑΜΑΣ Γερῶντι(ν)ιου*. Мислиће да је и овде реч о кћерицама које се даље спомињу као будући власници гробнице, Фесел је облик *Γερῶντινι* протумаčio као акузатив женског имена *Γερῶντιον*, а не мушког *Γερῶντιος*. У наведеној реченици остала је, неразјашњена реч *ΜΑΜΑΣ*. Помислиам да би се могло читати *ΜΑΜΑΣ*, са лифатуром, и реч *μάμας* протумаčio као грчког транскрипцију лат. *matrāe*, „дојке“, чиме би се добио смисао „отхранила сам га на својим грудима“.

Натпис садржи и интересантну одредбу о плаћању казне у случају недозвољеног сахрањивања. Предвиђа се да се казна плати цркви: τῇ ἀγίᾳ ἐκκλησίᾳ τῇ κατὰ Βέροιαν. Није случајно да је употребљен израз ἡ κατὰ Βέροιαν ἐκκλησία а не ἡ Βεροιαίων ἐκκλησία. Првим изразом се означава „црква у граду Берији“, док се други употребљава за „беројску цркву“ у ширем смислу, као институцију. Збирка садржи више натписа у којима се спомиње црква. Бројеви 235, 238, и 237 су епитафи свештеника τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἀγίας ἐκκλησίας Φιλιππησίων, τῆς Φιλιππισίων ἀγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας, или само Φιλιππησίων. Бр. 287 је епитаф једног чатца τῆς Θε[σ]σαλονικέων ἀγιωτ(άτης) ἐκκλη(σίας). Ни у једном од ових натписа се не мисли на цркву као храм, већ на цркву као епископију, док је у беројском натпису напротив реч о једној одређеној цркви у граду, под којом се јурисдикцијом налазило гробље. Са наведеним примерима корисно је упоредити и два камена-међаша. На једном (бр. 224) стоји : διαφέ[ρ(ον)] τῇ Φιλιππισ(ίων) ἀγ(ία) ἐκκλη(σίᾳ) на другом (бр. 211) ὄρ(ος) ἐκκ(λη)σίας Ἀμφιπο(λιτῶν). У оба случаја реч је о територији епископије (камени су нађени далеко од градских центара, нарочито онај филипски). Стога је и допуна Ἀμφιπο(λιτῶν) у другом једина правилна. Фесел је њу задржао у транскрипцији, али у коментару каже да би подједнако било могуће допунити и Ἀμφιπό(λεως). То није тачно.

Кад смо већ код цркве, да споменемо нови натпис из Едесе бр. 14, који нам пружа прво епиграфско сведочанство о цркви у том граду. То је мала плоча која саопштава да је гробница на којој је стајала припадала „пресветој цркви“. У истом граду, на месту познијег манастира Свете Тројице, нађена је плоча бр. 1 која сведочи да је на том месту постојао *martyrion* посвећен светим Петру и Павлу, а епитаф монахиња (παρθένου, ἀειπάρθενοι) бр. 20—24 показују да се у његовој близини налазио женски манастир.

Епитафи нас обавештавају и о клиру и црквеним великодостојницима, о високим административним и војним функционерима и њиховим службеницима, о војним одредима. У Солуну, где је било седиште префекта Илирика, налазимо епитаф једног конзулара (бр. 146), једног помоћника ех-префекта (147) итд. Од градских магистрата појављује се само један *ekdikos, defensor civitatis* (71). Војници сахрањени у Македонији служили су или у *legiones comitatenses* (26: *Germanicani*, 27: *Secundani*), или у *auxilia palatina* (63: *sagittarii* 153: *Ascarii iuniores* 205: *Atecutti*).

Другу брјуну групу споменика чине посвете, *ex-vota*, молитве на камену (капителу, бази, плочи), у мозаику, на металним плочицама или на фрџескама. То су обично сасвим кратки текстови који садрже заветну формулу (ὕπερ εὐχῆς) и име дедиканта. Често пута посвете су анонимне (име дедиканта је познато Богу), док су права реткост оне у којима се наводи положај лица за које се тражи милост божја. Такав је, на пример, „*ex-voto* за пресветле префекте“ који је поставио један нижи службеник префектуре, *Strymonios* (бр. 56 из Берије).

За разлику од претходног периода, када су почасни натписи чинили једну од бројнијих врста, у позноантичко, хришћанско доба, указивање почастима смртницима, постављањем статуе и натписа, ограничено је на највише међу највишим. Прошла су времена када су градови величали своје заслужне грађане и добротворе. Феселова Збирка садржи свега два почасна натписа. Један је познат само по препису у *Anthologia Palatina* IX, 686 : то је епиграм на статуи префекта Василија, вероватно, како мисли Фесел, префекта преторија, било Италије пре 395, било доцније Илирика (бр. 87). Други је познати, јако оштећени епиграм у част Флавија Теодосија, оца Теодосија Великог, из Стоба (бр. 273).

Број старохришћанских натписа са наше територије није велик : 7 из Хераклеје (266—272), 10 из Стоба (273—282), 2 из Баргале (283,284) и један (285), непознатог места налаза, из музеја у Скопју. То су све од раније познати натписи (за неке новије налазе из Хераклеје, Фесел није могао знати). Међутим, о једном натпису се може говорити као о новом. Јер, објављен у факсимилу у часопису Грчког филолошког друштва у Цариграду 1884, он је остао досада потпуно незапажен. Није ушао чак ни у Димитрину збирку. Фесел га је у потпуности прочитао и протумачио (бр. 269). То је епитаф чатца и хартуларија хера-

klejskog Vasiliја, с познатим формулама ἀναπαυσάμενος ἐν Κυρίῳ и ἀναμένων σὺν παντὶ τῷ κόσμῳ τῆν παρουσίαν (тј. други долазак Христов). И за неке фрагменте из Христофора, јужно од Битоле, које је Димитри најпре објавио у *VCH* 1880, а затим унео у своју „Македонија“ у мајускулном препису, без транскрипције, може се рећи да су Феселов допринос хераклејској епиграфици, јер је Фесел успео да из њих нешто ишчита. Његове допуне су као и увек убедљиве, засноване на аналогјама. То су три надгробна натписа са молитвама или похвалама покојника (бр. 270—272).

У Збирку је укључен, под бр. 266, и монограм са коринтског капитела мале базилике у Хераклеји, који је Иванка Николајевић-Стојковић датовала у Јустинијаново време и дешифровала као ἐπίσκοπος (или ἀρχιεπίσκοπος) Ἰωάννου (или Παρωμίτου). Фесел прима са прилично резерве датовање и напомиње да би овај епископ — ако је реч о хераклејском епископу, а не о архиепископу — морао бити један од наследника Бенигна, потписника аката Цариградског концила (553), што ствара хронолошки тешкоће. Не видим зашто не би могао бити претходник Бенигнов. Један још необјављен натпис, нађен прошлог лета у Хераклеји, о коме ми је говорио колега Томе Јанакиевски, изгледа да потврђује и датовање и читање Иванке Николајевић.

Међу стобским ранохришћанским натписима, најзначајнији је свакако онај на надвратнику епископалне цркве с именом епископа Филипа као градителја цркве (274). Фесел задржава Kitzinger-ово датовање ове грађевине „око 500. године“. Међутим новија истраживања показују и овде да је Иванка Николајевић била у праву када је предлагала њено датовање у другу четвртину V века; уп. њен чланак у *Studies in the Antiquities of Stobi*, III (1981), стр. 179 и д., и у истом зборнику, на стр. 171 и д., мишљење Вере Битракове-Грозданове да се на основу новца црква не сме датовати „пре 400“. Фесел није унео у своју збирку знаменити, добро проучени натпис из стобске синагоге с краја III в., као ни натпис са градске капије у Баргали Валентинијановог времена. За први није наведен изричит разлог; други је изостављен зато што Баргала у то време није припадала провинцији Македонији. То је свакако разлог који се може уважити, али би, ради целине, било боље да су оба сва натписа ушла у Збирку.

Као што се из предњег види, Феселова књига садржи богату грађу која ће се моћи искористити за разноврсна истраживања. Пре свега за историју раног хришћанства у Македонији и на Балкану, за историју последњег периода живота неколико македонских градова, за језичка и палеографска изучавања. Књига је драгоценца не само по сакупљеној, темељно проученој и солидно презентираној грађи, већ и по коментарима који на врло широкој основи осветљавају поједине речи, имена, појмове, предмете, институције и формуле, израстајући понекад у мале расправе. Вредно и корисно дело.

Примљено 12. XI 1984

Фанула Папазоглу, Београд.

GIAN FRANCO GIANOTTI — ADRIANO PENNACINI, *Storia e forme della letteratura in Roma antica*. Torino, Loescher editore 1982. 833 str.

Џеprav је на италијанском језиковном подручју у задњих десетлјетјих изшла цела врста одличних приручникa римске литерарне зgcdовине (Marchesi, Restagni, Della Corte, Ferrero, Cazzaniga, Alfonsi, Ripesati, Paratore itd), vendar knjiga, ki sta jo izdala Gianotti in Pennacini, ne bo odveč, saj se v svoji zasnovi ne prekriva z nobeno od omenjenih edicij. Verjetno noben zgcdovinar rimske književnosti doslej ni v tolikšni meri upošteval družbene pogojenosti in odmevnosti literarnih tokov in literarnih stvaritev, kot sta to storila Gianotti in Pennacini. S tem v zvezi prinašata vrsto zanimivih in dragocenih opažanj oziroma premikata zorne kote z ustaljenih tradicionalnih vidikov v bistveno nove okvire. Že v predgovoru nas presenčata z nekaterimi poudarki, ki doslej niso bili ustrezno upoštevanj, čprav so bistvenega pomena za vrednotenje rimske književnosti kot družbenega pojava. Sem sodijo npr. ugotovitve o elitističnem značaju pismenstva v antičnem Rimu: zaradi visokega